

הדיון בשלוש השבועות בדורות האחרונים

המקור בדברי חז"ל על "שלוש השבועות" הוא בכתובות קיא, ע"א ובמדרש שיר-השירים רבה, על הפסוק "השבועתי אתכם בנות ירושלים בצבאות או באילות השדה אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ" (שה"ש ב, ז). הגמרא מביאה את דעתו של ר' יוסי ברבי חנינא: "ג' שבועות הללו למה? אחת שלא יעלו ישראל בחומה, ואחת שהשביע הקדוש ברוך הוא את ישראל שלא ימרדו באומות העולם, ואחת שהשביע הקדוש ברוך הוא את העובדי כוכבים שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדי". ר' לוי מדייק בלשון הכתוב — "אם תעירו ואם תעוררו" — ומכפיל את מספר השבועות. השבועות הנוספות הן לדעתו: "שלא יגלו את הקץ, ושלא ירחקו (לשון אחר ברש"י: ידחקו) את הקץ, ושלא יגלו הסוד לעובדי כוכבים". ועוד: "אמר ר' אלעזר, אמר להם הקב"ה לישראל, אם אתם מקיימין את השבועה מוטב ואם לאו אני מתיר את בשרכם כצבאות וכאילות השדה".

"שלא יעלו בחומה" כיצד? מפרש רש"י: "יחד ביד חזקה". יעב"ץ ורש"ש מתקנים "כחומה" לפי יומא ט ע"ב: "רכתיב (שה"ש ח, ט) אם חומה היא נבנה עליה טירת כסף ואם דלת היא נצור עליה לוח ארז — אם עשיתם עצמכם כחומה ועליתם כולכם בימי עזרא, נמשלתם ככסף שאין רקב שולט בו, עכשיו שעליתם כדלתות, נמשלתם כארז שהרקב שולט בו". מהרש"א בחידושי אגדות (כתובות שם) מסכם: "ודאי דרשות לכל אחד מישראל לעלות לא"י, אלא שלא ביחד ביד חזקה ולבנות להם חומות ירושלים. ונחמיה שאמר ונבנה חומת העיר ולא נהיה עוד חרפה — ברשות המלך היה כמו שכתוב שם".

מה תוקפן של השבועות וחלותן בזמן הזה? פני יהושע (כתובות שם) מסיק כי ענין שלוש השבועות חל גם בזמן הזה ולא רק בגלות בבל. אולם לא מצינו ששלוש השבועות נפסקו במפורש להלכה לדורות. הרמב"ן בהשגותיו על ס' המצוות לרמב"ם מונה את המצוה לרשת את הארץ ומסכם: הרי שנצטוינו בכיבוש בכל הדורות. הוא אינו מזכיר את השבועות בהקשר זה אפילו ברמז דק (וע' הרב שאול ישראלי, ארץ חמדה,

תל-אביב תשי"ז, עמ' יד-טז; הרב ק' כהנא, בענין מצות ישוב ארץ ישראל, המעין, כרך יא, גליון ב, טבת תשל"א, הערה 12). אולם בתאור ימות המשיח בפירוש על שיר השירים, המיוחס לרמב"ן, על הפסוק "חברים מקשיבים", נאמר: "ואחרי כן יבואו הנפוצות המפורזים בין העמים וישמו להם ראש א' הוא משיח בן דוד שהיה עמהם בגלות, וברשיון מלכי האומות ובעזרתם ילכו לארץ ישראל". הרמב"ם, לעומת זאת, אינו מביא את מצוות כיבוש א"י וישובה במנין המצוות ור' יצחק די ליאון, בעל מגילת-אסתר, מסביר את הדבר על יסוד שלוש השבועות. לדעתו פסק הרמב"ם שנצטוינו על מלחמת מצוה לכיבוש הארץ רק כאשר לא נהיה משועבדים לאומות. אולם בסוף אגרת-תימן, בסיכום הדיון על הופעת אנשים הטוענים כי הם משיח, כתב הרמב"ם כי שלמה המלך הזוהר את ישראל מללכת שולל אחרי אנשים אלה "והזוהר מלעשות זאת והשביע האומה על דרך משל ואמר: השבעתי אתכם... אם תעירו...". נראה איפוא, כי הבדלי הגישה וההשקפה בין רמב"ם לרמב"ן אינם נובעים משאלת תוקפן ההלכית של שלוש השבועות. גם עם התארגנותן של קבוצות עולים גדולות ומלוכדות, מעליית ר' יהודה החסיד שעלה בראש אלף יהודים בשנת ת"ס, ועד עליית החסידים ותלמידי הגר"א — לא עלתה שאלת שלוש השבועות הלכה למעשה. ר' ישראל משקלאוו אמנם מזכיר את השבועה שלא יעלו בחומה (פאת השולחן, ה' ארץ-ישראל, סי' א) וכותב שהיא חלה על הכלל ולא על יחידים. אך למעשה לא הובעה הסתייגות מעלייה גדולה ומאורגנת, וההתלהבות המת-חדשת לגאולת ישראל וארץ-ישראל לא נפגמה מחשש פגיעה בשלוש השבועות (ע' ב. דינור, במפנה הדורות, עמ' 26 ואילך, 69 ואילך).

אין זאת אלא שההגות היהודית המסורתית תפשה את שלוש השבועות כציוני דרך לעם בגלות ולא כתמרור אזהרה לעולים לציון ולמתיישבים בה. לשון אחרת: התודעה היהודית התייחסה אל שלוש השבועות כאל יסוד לצידוק דין הגלות הממושכת. כל דברי המהר"ל על שלוש השבועות (בבאר הגולה, הבאר השביעי; בנצח ישראל, פרק כד וכה; בפירוש על ההגדות, סוף מס' כתובות) — בהקשר זה של צידוק הגלות נאמרו. את שלוש השבועות מפרש המהר"ל כשלוש גזירות: שלא תיבטל הגלות, שלא תהיה עליה תוספת ושלא יהיה גרעון ממנה. לא יעלו בחומה, היינו שלא יעלו בקיבוץ, שאז כבר לא יהיה פירוד ופיזור, וזה יגרע מן הגלות. גלות ישראל אינה טבעית, והיא נמשכת מכוח ה"שבועה", היינו גזירת ה'. "ואחר שהיה גזירת השם יתברך שיהיו ישראל תחת האומות, לא יבטלו גזירת השם יתברך בכוח, שהיה זה נגד הגזירה, כי אם יתפללו על מלכות של ישראל שתחזור". הגזירה על האומות, שלא ישעברו את ישראל יותר מדי, נגזרה

גם היא לשם הקפאת מצב הגלות, שלא כדרך הטבע, שאם יגבר השעבוד למעלה מכוח הסבל היהודי, ייטמעו ישראל בין האומות ויאבדו לגמרי. תפישה זו לא סתרה, איפוא, עלייתם של יהודים לארץ-ישראל, אפילו בקבוצות גדולות ומאורגנות, כל עוד נשארו המוני פזורי ישראל בגלותם. אולם, בדיונים על בעיות הזמן במאה הי"ט וביניהן גם על בעיות העלייה ובנין הארץ, עולה שוב ושוב ענין שלוש השבועות. מדוע? כי בינתיים עלתה על הפרק בחריפות רבה שאלת היחס בין גלות לגאולה. חוגי המשי-כילים והרפורמה ראו באמנציפציה את התגשמות הגאולה, ציון וירושלים נמחקו מן התפילות וגלות שיש עמה שוויון-זכויות נחשבה כנורמליזציה של חיי עם שוויתר על אופיו הלאומי ועל מולדתו העתיקה. שוללי ההש-כלה והאמנציפציה שבין דוברי היהדות המסורתית הוקיעו את התפיסה הזאת. ר' משה סופר ראה באמנציפציה אסון גדול העלול להקפיא את מצב הגלות לדורי דורות, וידוע המשל המפורסם שלו על בן המלך שאביו בנה לו ארמונות במקום גלותו. מבית מדרשו של החתם-סופר יצאה התעוררות לקירוב הגאולה ולעלייה לארץ-ישראל, ועד כמה שיכולתי לראות לא הוזכר בהקשר זה ענין שלוש השבועות. רק במקום אחד, באגרת נגד הרפורמה (אלה דברי הברית, אלטונא תקע"ט, עמ' מב), רומז החתם-סופר על השבועה שלא לדחוק את הקץ, אך מטעים: "אבל להתפלל עליו בכל יום חובה עלינו".

לעומת זאת באות שלוש השבועות תכופות בדיוניהם של אותם דוברי היהדות המסורתית המחייבים את האמנציפציה. הללו נזקקים לענין הש-בועות תוך מאמציהם לפשר בין הכיסופים לגאולת העם והארץ לבין הנא-מנות למדינות המארחות את פזורי ישראל. דוגמה בולטת מצויה בדבריו של ר' אברהם לבנישטאם, רבה של קהילת אמדן בצפון-מערב גרמניה. בחיבורו צדור-החיים (תק"פ), שהוא מעין נספח לקובץ האגרות 'אלה-דברי-הברית', הוא כותב: "אנו מצווים לבלתי שלוח יד בשום אופן ובשום זמן למהר גאולתנו על ידי איזה פעולה מצדנו". כאסמכתא לעמדה זו הוא מביא את ענין שלוש השבועות וממשיך: "אין אנו מיחלים אלא שישלחנו ברצון נפשם לירושלים עיר קדשנו... ואם לא... אף כשנהיה רואים היות לאל ידנו לעלות אל ירושלים בכח הזרוע... אין אנו רשאים לעשות מצדנו כל מאומה. לבל נעבור את השבועה אשר השביענו ה'". ההשקפה, שאין לעשות פעולה ממשית לקירוב זמן הגאולה, נעשתה מעתה אחת מפי-נות היסוד של האוריינטאציה של מרבית היהודים החרדים שוחרי האמנ-ציפציה במערב אירופה. הם נשענו, בין השאר, על פסקו המפורש של הרמב"ם (הל' תשובה ז, ה) שאין ישראל נגאלים אלא בתשובה. (וראה

דיון מעניין בהלכה זו במאמרו של הרב יהודה שביב בשמעתין גליון 18.)

עמדה שונה תפסו, כידוע, הרב יהודה אלקלעי והרב צבי-הירש קלישר בדור שלאחר מכן. אמנם שניהם דנים בפירוש בשלוש השבועות, אך תפיסתם לגבי שלבי הגאולה איפשרה להם לתבוע מעשים ממשיים לקירוב הגאולה מבלי שהדבר יפגע בשבועות. ב"קול מבשר" (תרי"ב) כתב הרב אלקלעי: "ומושבעים אנו מפי נביאי האמת שלא נמרוד באומות העולם ח"ו כמו שנאמר בכתובות... ובני ישראל הם נאמנים על השבועה... ואם עוד רבות בשנים לא יעשו עמנו מלכי הארץ חסד ורחמים, חלילה לנו מעשות כדבר הרע הזה להרים יד נגד אדוני הארץ". אולם לפי תפיסתו קודמת "גאולת הגוף" ל"גאולת הנשמה", ובעידן גאולת הגוף יש ויש לתבוע פעולות ממשיות לקירוב הגאולה, והדיון בשלוש השבועות שוב אינו רליבנטי בשלב זה.

הוא הדין לגבי הרב קלישר. בחיבורו התעמולתי העיקרי "דרישת-ציון" גלויה וניכרת הנימה האפולוגיטית נוכח הלך הרוח המקובל ביהדות המסורתית. הוא מבחין בין "אתחלתא דגאולה" ל"גאולה אחרונה", ולטוענים כנגדו שאין הגאולה תולה אלא בתשובה, הוא משיב: "אבל באתחלתא דגאולה לא תליא בתשובה רק בשיבה אל הארץ" (מהד' ירושלים, תרע"ט, יח ע"א). ובענין שלוש השבועות: "אזהרת מה תעירו ומה תעוררו הוא רק לבל נעלה ביד חזקה לחומות ירושלים, כמפורש בש"ס שם שלא יעלו בחומות ופי' רש"י בחזקה [אבל רש"י פירש: יחד ביד חזקה!], אבל לרצות אבניה ולפעול ארץ נושבת מה טוב ומה נעים אין לך מצוה גדולה מזו" (שם, לה ע"ב). וכן הסביר הרב שמואל מוהליבר במאמר "מטרת נסיעתי לארצנו הקדו", כי מצות ירושת הארץ נוהגת גם בזמן הזה, אך בגלל שלוש השבועות יש לקיים אותה על-ידי קניית הארץ מיד בעליה.

רואים אנחנו, כי המעוררים לעלייה וליישוב הארץ ביהדות המסורתית התייחסו אמנם לשלוש השבועות כאזהרות העומדות בתוקפן, אך לא ראו בהן מניעה מפני עלייה המונית והתיישבות מאורגנת, אלא רק ציון דרך לביצוע הפעולה באורחות שלום ונועם.

היחיד מבין חכמי הדור, שאמנם תמך בפעולות רבות למען ארץ-ישראל, אך דבק בשלוש השבועות כפשוטן וכיסוד לתפיסה אידיאולוגית של דרך הגאולה — היה הרב שמשון רפאל הירש. נראה שמכל האישים החרדים, שרצ"ה קלישר פנה אליהם בבקשת תמיכה לתנועתו, היה רש"ר הירש היחיד שהשיב את פניו ריקם מטעמים עקרוניים. בשנת תרכ"ד (1864) שלח רש"ר הירש לרצ"ה קלישר מכתב, ובו פירט את נימוקיו. מכתב זה

לא פורסם עד היום במלואו, ורק משפט אחד ממנו צוטט ברבים, אך נראה שחלו בו ידים. מטיטוט המכתב הנמצאת בכתובים עולות ארבע טענות: א. התנועה לבנין הארץ עלולה לעכב רבים מלשוב בתשובה שלימה. ב. אין לנו אלא מסורת אבותינו, שהגאולה אפשר לקרב רק על ידי תשובת הלב. ג. מן הנמנע שהגאולה תבוא בהשתדלות יהודים רמי מעלה, שכמעט כולם מתנכרים לתורה. ד. התנועה עלולה להרבות מכשול של חילול שבת בארץ ישראל וזלזול במצוות התלויות בארץ.

באותו מכתב לא הוזכר רש"ר הירש את שלוש השבועות, ונראה שאף לא רמו עליהן, והדבר טעון עוד מחקר נוסף. אולם עוד שנים רבות לפני כן, בחיבור הראשון שפירסם, "אגרות-צפון", חיווה את דעתו בדבר תוקפן המחייב של השבועות: "עד אשר יבוא יום זה' יאחד את בני ישראל גם איחוד חיצוני בארץ, והתורה תהיה להם שוב ליסוד מוסד של מדינתם... — עתיד, שנועד כתכלית וקץ לגלות, עתיד מקווה, אך עתיד שאין לנו (כצ"ל!) להגשימו למעשה בעצם ידנו" (אגרת טז). ואם כאן הרמו עדיין לא מפורש, הרי ב"חורב", שכתב אותו עוד לפני פירסום אגרות-צפון, באים הדברים בפירוש בסעיפים 608/9. כאן מביא רש"ר הירש את שלוש השבועות מן המקור בכתובות, והוא מסביר את השבועה הראשונה — שלא יעלו כחומה —: "שלא ינסו לעולם להקים מחדש את מדינתם בכוחות עצמם".

בשני הספרים מופיעים הדברים הנוכרים בפרקים המוקדשים לשאלת הא-מנציפציה ולחובת הנאמנות למדינה המארכת, והדברים אינם נאמרים תוך התייחסות ישירה לשאלה, מה יש לעשות בארץ ישראל וכיצד יש להתייחס לבנין הארץ. אכן עמדתו העקרונית של רש"ר הירש לגבי הגאולה נשארה תמיד בניסוחה המסורתית אך המהודד: "חובתנו היחידה ביחס לגאולה היא לעשות את עצמנו ראויים לה... אנחנו חייבים להכין עצמנו בשביל הארץ, ולא את הארץ בשבילנו" (כתבים, כרך ב, עמ' 322). ועם זאת התקרב לעת זקנתו במידת מה אל תפיסתו של רצ"ה קלישר: בחיבורו האחרון, "הפירוש על הסיפור", כתב את הדברים האלה על הפסוק "בעת ההיא אביא אתכם ובעת קבצי אתכם וגו'" (עמ' 17) — ה' מחולל מאורעות המכינים את שיבת ישראל לארצו, ואין קיבוץ הגלויות מאורע פתאומי! הוא אשר אמרנו: במחשבת היהדות וההלכה לא שימשו שלוש השבועות מעולם משענת לשלילת כל פעולה ממשית להקמת הריסות העם והארץ, וכיסופי גאולה לא נפגמו מהן. גם בהגותו של רש"ר הירש דומה שהביסוס ההלכי, שבא לו מן השבועות, היה מישני לגבי גישתו העקרונית לענין הגאולה. הוא תבע להתרכז בעבודת ההכנה של האדם מישראל לקראת הגאולה —

מבחינת "זכו — אחיזתנה". אפשרות אחרת לא מצאה לה מקום בתמונת עולמו היהודית.

מכל מפרשי השבועות לקולא הרחיק לכת ר' אברהם מסוכאטשוב, שנטל מהן כל תוקף הלכתי. באבני-נזר, יורה-דעה, חלק ב סי' תנד כתב: "עיקר שבועה זו לא ידענו מה טיבה, כי שבועה היא כשהאדם נשבע... ומשה רבנו ע"ה כשהשיבוע את ישראל קיבלו עליהם ישראל את השבועה באלה ובשבועה. וכן בפרשת הר גריזים והר עיבל... ואם השבועה הזאת היתה ע"י שלמה שאמר השבעתי וכו' ברוח הקודש, היה מן הראוי שיאסוף שלמה כל ישראל שיקבלו עליהם השבועה, ולא מצינו כזאת... ניחא שהרמב"ם וכל הפוסקים לא הביאו דין השבועות שנשבעו ישראל, דזה אין עסק בהלכה". הדברים מאשרים את מה שראינו עד כה: הדיון בשלוש השבועות, במידה שנערך, לא היה דיון בהלכה במובנה המקובל. המשתתפים בדיון אינם יוצאים לברר אמיתה של הלכה. הם נוקטים עמדות לגבי בעיות הזמן ויוצאים מתוך גישות שונות למציאות ההסטורית ומתוך תפיסות שונות לגבי מושג הגאולה ודרכי התרחשותה. המציאות ההסטורית של המאה הי"ט — אמנציפציה חברתית וליברלית מחד, תנועות השחרור הלאומיות מאידך — פתחה פתח לשינוי משמעותן האקטואלית של שלוש השבועות. המושגים "מרד" ו"שיעבוד", שהם מושגים מרכזיים בנוסח השבועות, עברו עצמם שינויי משמעות. מה שבזמן הרמב"ם או הרמב"ן נחשב שיעבוד או מרד, נחשב משהו אחר לגמרי במאה הי"ט. מה שאז נקרא מרד, נראה עתה תהליך הסטורי כשר ומקובל ואף הכרחי.

שינוי מכריע של המציאות ההסטורית בא עם הצהרת בלפור והקמת הבית הלאומי, וביטא זאת ברורות ר' מאיר שמחה בעל "משד-חכמה" ו"אור-שמח", במכתב מיטת תרפ"ב (1922): "אמנם כעת הסבה ההיסטורית אשר באספת הממלכות הנאורות בסאן-רעמא ניתן צו אייר ארץ ישראל תהיה לעם ישראל, וכיון שסר פחד השבועות וברשיון המלכים, קמה מצות ישוב א"י ששקולה כנגד כל המצוות למקומה. ומצוה על כל איש לסייע בכל יכולתו לקיים מצוה זו."

ואף על פי כן, בכך לא תם הדיון על שלוש השבועות ביחס לבנין הארץ בימינו. ואין לך הוכחה טובה מזו שהדיון בדיון השבועות טפל לגבי הויכוח העקרוני בשאלה — מהי דעת תורה על תקומת ישראל בארצו בדורות האחרונים. אחרי השואה, שגם היא מיפנה גורלי של המציאות ההסטורית, נזקק הרב הרצוג ז"ל להסביר, כי השבועות הן הדדיות, מין התחייבות בין ישראל והעמים, וכיון שהעמים הפרו את שבועתם, שלא ישעבדו את ישראל יותר מדי, ממילא פקע גם תוקפה של שבועת ישראל שלא ימרדו באומות

ויטלא יעלו בחומה. ואם אפשר היה לצפות שהשואה, שלפי דעת הרב הרצוג הפקיעה את פחד השבועות לחלוטין, תסתום את הגולל על הדיון בהן, הרי שדוקא השואה העלתה את הדיון מחדש, ובחריפות שאין לה תקדים.

כוונתי כמובן לדיון המצוי בספר שלוש-שבועות של הרב יואל טייטלבוים, הרבי מסטמאר. אציין כמה נקודות בולטות בטיעונו של הרב טייטלבוים: הדברים הם "דעת תורה" ("ולא באתי בקונטרס זה אלא לברר דעת תורה" — שם ת, ע"א); השבועות עומדות בתוקפן גם היום ולכן — עשיית פעולות למען קירוב הגאולה היא חסרון אמונה; ישראל צריכים להיות מפוזרים בעולם; יציאה מן הגלות ביוזמת ישראל היא כפירה; אף אם כל חברי ממשלת ישראל יראים וכשרים, אסור לקחת ממשלה לעצמם; אף ברשות המלכויות אסור לעלות בחומה; קריאה לכל ישראל לעלות לא"י היא נגד התורה. הטענה המחרידה והמוזעזעת ביותר בטיעונו של הרב טייטלבוים היא הפירוש האקטואלי שהוא מפרש את השבועה שבה נזכרים הצבאות ואילות השדה. כאן הוא עוסק בצידוק דין השואה וטוען, כי הפורענות של הפקרת דם ישראל כחית השדה נתקיימה כפשוטה כדעת ר' אלעזר, מפני שיהודים עברו על השבועות במעשי העלייה וההתיישבות בארץ ישראל. ודאי רבים סולדים מפרשנות ופסקנות שכזאת, אך אין להתעלם מן העובדה שהדברים האלה, שיצאו מפי תלמיד חכם המקובל על קהל לא-קטן, כגדול בישראל, השפיעו השפעה ניכרת על יהודים תמימים ויראים, ומה גם שהרבי מסטמאר תובע "קבלו דעתי" ומכריז על כל המסתייגים מדרכו כעבריינים. מכל מקום, עמדתו גרמה לכך שגם היום, למרות המנדאט, למרות השואה ולמרות קום המדינה — עדיין לא נסתיים הויכוח על שלוש השבועות.

עמדת שוללי שיטת סטמאר הובעה על ידי הרב חיים שרגא פייבל פראנק בספרו "תולדות-זאב", תשכ"ד (ומילואים ב"המעין", טבת תשכ"ה). ועל ידי הרב מרדכי עטייה בספרו "סוד-השבועה", תשכ"ה. והרי קטע מדברי הרב פראנק: "ויש כאלו שמוסיפים שטות על שטות כי נתינת רשות מהממשלות הגדולות נסיכי מזרח ומערב עדיין לא מספיק, כי הערבים והסורים והעירקים והמצרים השטופי זימה ושואפי הדם עוד לא הסכימו על זה, כאילו ארץ הקדושה שלהם היא, וכאילו יש להם איזה בעלות ושלטון כאן שצריכים לקחת רשות מהם; ובעוה"ר הם עמלים בכל כוחותיהם [כלומר: אנשי שיטת סטמאר] לטהר את השרץ בק"ן טעמים פגומים של הבל ובלבד שידורו בארץ אחרת, ארץ שלא שייכת לנו, כי ארץ העמים היא, ארץ מלאה גילולים ושיקוצים, ולעבוד ע"ז בטהרה, ולא חלים ולא

מרגישים העלבון הנורא לחלל נחלת ה'". טיעון זה איננו טיעון הלכני, ואין כאן מלחמתה של תורה במובן המקובל. יש כאן עימות בין שתי הערכות מנוגדות של המציאות ההסטורית, כשזו האחרונה נשענת בין השאר על העובדה ההסטורית, שזה מאות רבות בשנים לא שלטו ערביי סוריה, עירק ומצרים בארץ-ישראל. יש כאן התנגשות בין שתי השקפות, ששתיהן טוענות לזכות דעת תורה.

עם זאת — ההסטוריון, המתבונן בהתרחשויות ובמאבק הדעות עליהן התבוננות אובייקטיבית עד כמה שאפשר, חייב להעיר בסיכום הפרשה הערה אחת כללית. בנציון דינור ב"מפנה-הדורות" מציין את חידוש העלייה והתיישבות בארץ ישראל מימות ר' יהודה החסיד עד היום כ"מרד בגלות". ויש לומר שאם אמנם המרד בגלות הוא, כדברי דינור, "הכותרת לזמנים החדשים בתולדות ישראל", דבר שיש ויש לדון ולהסתפק בו, הרי שנפתח כאן פתח להבנת עמדתם האידיאולוגית של קנאי שלוש השבועות בדורות האחרונים.

אסכם:

א. גדולי הפוסקים לא העלו מעולם את שלוש השבועות לדרגה של הלכה פסוקה.

ב. אם הובאו שלוש השבועות כאסמכתא, הרי לא בהילכות ארץ ישראל ולא בהילכות מלכות ישראל, אלא בהילכות הגלות והיחס אל המדינות המארחות את פורי ישראל.

ג. הויכוח האמיתי אינו על פירושו של שלוש השבועות, על תקיפותן וחלותן, אלא הוא מתנהל בין שתי תפישות לגבי תהליך הגאולה. השאלה היא אם הגאולה היא תהליך או מאורע, התרחשות חד-פעמית או תהליך רב-שלבי, כשכל שלב ושלב יש לו משמעות לגבי קידום פעיל של הגאולה על ידי עם ישראל.

ד. התמורות במציאות ההסטורית מחוללות שינויים בתודעה המסורתית.

ה. קיימות שתי קטגוריות בהגות התורתית: קיים דין תורה וקיימת, מעבר לו ובנפרד ממנו, דעת תורה, כשלעתים השניה קודמת לראשונה. לא תמיד דעת תורה מתקבלת תוך עיון בדין תורה ללא הנחות מוקדמות. לעתים התהליך הוא הפוך, ודומה שפרשת שלוש השבועות מדגימה יפה את התהליך הזה. התפלגותה של דעת תורה, כמו בפרשה שעסקנו בה, בגלל הבדלי השקפות עקרוניים, מובילה בדרך של רציונליזציה לפיצול ההלכה. התופעה שיש תשובות הלכיות שונות בפי בעלי ההלכה אינה מוסברת תמיד על ידי העיון הבלעדי, המדעי והרציונאלי בגופי הלכה, אלא היא מותנית

הדיון בשלוש השבועות בדורות האחרונים

לפעמים על ידי עמדות התפוסות מראש בתחום מחשבת היהדות, עמדות שכל אחת מהן מעוגנת בהגות המסורתית.*

* מאז נאמרו הדברים הנ"ל נדונה פרשת שלוש השבועות בפרסומים הבאים : הרב מנחם מ. כטר, "התקופה הגדולה", ירושלים תשכ"ט. הרב רפאל קצנלנבויגן, לא מרד אלא השבת גזילה לבעלים, "שערים", כ' בסיון תשכ"ט. הרב משה מונק, שלושת השבועות, "שערים", ד' בתמוז תשכ"ט.